

4. Кольцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга ребенка / М.М. Кольцова. — М.: Педагогика, 1973. — 144 с.

УДК: 376.42:37.034

Рецензент: Т.В. Бушуева,
кандидат психологічних наук, професор
МЕТОДИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ
КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ
ПІДЛІТКІВ

Л.О. Макаrchук

У статі розглянуто причини та форми порушення поведінки розумово відсталих підлітків. Представлено та запропоновано методи та методики психологічної діагностики копінг поведінки дітей підліткового віку з особливостями інтелекту. Визначено основні труднощі діагностування стратегій опановуючої поведінки.

Ключові слова: копінг поведінка, психологічна діагностика, копінг стратегії, підлітки з розумовою відсталістю.

Методики психологической диагностики копинг-поведения умственно отсталых подростков

В статье рассмотрены причины и формы нарушения поведения умственно отсталых подростков. Представлены и предложены методы и методики психологической диагностики копинг поведения детей подросткового возраста с особенностями интеллекта. Определены основные трудности диагностики стратегий совладающего поведения.

Ключевые слова: копинг поведение, психологическая диагностика, копинг стратегии, подростки с умственной отсталостью.

Methods of psychological diagnostics of coping behavior of mentally retarded adolescents

The article deals with the causes and forms of violation behavior of mentally retarded teens. Presented, methods and techniques of psychological diagnosis coping behaviors children

with features of intelligence. The main difficulty of diagnosing strategies coping behavior.

Keywords: *coping behavior, psychiatric diagnosis, coping strategies, adolescents with mental retardation.*

Актуальність теоретичних досліджень копінг поведінки в сучасній психології зумовлює необхідність аналізу психологічної діагностики поведінкової сфери розумово відсталих підлітків. Розумова відсталість являє собою загальне недорозвинення психіки на основі органічного ураження мозку. Наявність відхилень у психофізичному розвитку підлітків негативно впливає на їхню пізнавальну сферу і, як наслідок, міжособистісне спілкування, що призводить до суттєвих порушень у формуванні уявлень підлітка про оточуючих людей, порушень поведінки та проблем соціально-психологічної адаптації.

Найсензитивнішим до виникнення порушень у поведінці і емоційних розладів у розумово відсталих школярів є підлітковий вік. Відомо, що психічний розвиток у таких підлітків проходить в основному дисгармонічно. Церебрально-органічні і вікові зміни (особливо в період статевого дозрівання) частіше сприяють виникненню станів психічної декомпенсації з різними порушеннями у працездатності та поведінці. Психічна декомпенсація у підлітків з розумовою відсталістю може проявлятися за невротичним чи психопатоподібним типом, з переважанням: емоційно-вольової нестійкості, афективної збудливості, патології потягів. Кожен з даних видів декомпенсації має свої психологічні особливості, які впливають на розвиток особистості розумово відсталого школяра, на його характер, мотиви, дії, і, як наслідок, в умовах несприятливої соціальної ситуації, і на процес формування порушень в поведінці [4].

Вивченням проявів і співвідношення регуляційних механізмів поведінки розумово відсталих дітей підліткового віку були присвячені дослідження А.А. Богданової, у відповідності до яких автором було виділено три типи порушення поведінки: дезадаптована поведінка (8%),

формально адаптована (74%) і адаптована (18%). Таке співвідношення обумовлене інтелектуальним недорозвитком, який не дозволяє підлітку критично оцінити власний внутрішній стан і проблеми, пов'язані з навчанням в школі та вихованням в сім'ї. Проте, на думку А.А. Богданової, порушення поведінки школярів з особливостями інтелектуального розвитку в основному носять ситуативний характер і обумовлюються помилками в діяльності педагогів і батьків. У зв'язку з цим були виділені, так звані, ситуативні порушення поведінки, які виникають як відповідь на відсутність правильного підходу зі сторони вихователів і сім'ї. До них можна віднести: ситуативно-демонстративні, ситуативно-агресивні, ситуативно-інфантильні, ситуативно-невпевнені, ситуативно-репродуктивні, ситуативно-гіперактивні, ситуативно-протесні форми поведінки.

Вивчення поведінкової сфери розумово відсталих дітей і підлітків у двох вікових групах (8-12 і 13-16 р.) проводилося Г.К. Поппе. Дослідження показали, що порушення поведінки у таких школярів проявлялось у невідвідуванні школи та прогулах уроків, втеч з дому або інтернату, бродяжництві, агресії та аутоагресії, афективних реакціях, крадіжництві, прагненні до асоціальних компаній, підвищеній сексуальності, палінні, алкоголізації та наркотизації. Крім того, така асоціальна поведінка частіше діагностувалася у хлопчиків. Необхідно відмітити, що одні порушення, в більшій мірі, проявлялися у хлопчиків (втечі з дому, бродяжництво і крадіжництво, агресія, паління, алкоголізація та наркотизація), інші у дівчаток (аутоагресія і сексуальні девіації). Г.К. Поппе зазначає, що порушення поведінки в основному виникають у віці 13-15 років, однак у 18% випадків – у віці 8-12 років.

За даними досліджень автора було встановлено, що найчастішими порушеннями у поведінковій сфері розумово відсталих підлітків були втечі з дому або інтернату та бродяжництво (у 72% досліджуваних). Перші втечі були пов'язані зі страхом покарання, який був викликаний фруструючою ситуацією в сім'ї. Зустрічаються пояснення,

що «вдома страшно», «мама п'яна», «я їм не потрібний», які викликані тим, що у більшості дітей з особливостями інтелекту була асоціальна сім'я і їхні втечі з дому можна оцінювати як намагання вийти зі складної життєвої ситуації, як реакцію псевдокомпенсації незрілої особистості. Якщо ситуація, яка склалася в сім'ї не вирішується, то перша втеча такої дитини стає звичною дією і сприяє її включенню до асоціальних субкультур. У хлопчиків втечі починаються раніше і стають частішими з віком (у віці 8-10 років – 10%, у 11-12 років – 24% і в 13-14 років – 66%). З віком зростає неслухняність, яка відображає недостатньо конструктивну тенденцію до відстоювання власної автономії з 30% до 56%. Випадки відмови від навчання, спочатку пасивної, (невиконання завдань, прогулювання уроків), а потім активної (відмови ходити до школи) в основному зустрічалися у хлопчиків. Крадіжками займалися 43% підлітків, з яких хлопчиків в два рази більше і з віком їх кількість збільшувалася (з 33 до 70 %). Поведінка, пов'язана з раннім розвитком і збоченими сексуальними потягами, спостерігалася у 40% досліджуваних. У дівчаток така поведінка відмічалася раніше і частіше (у 20% дівчат 8-12 років, у 7% хлопчиків того ж віку). Алкоголізація, виявлена у 38% підлітків, починалась зазвичай у 13-14 років. У хлопчиків вона відмічалась в два рази частіше, з'являлася раніше і збільшувалася з віком у 3 рази. Наркотизація спостерігалася тільки у 12% досліджуваних хлопчиків. Випадки паління відмічені у 56% розумово відсталих підлітків. Діти починають палити рано, у 7-8 років, третина – до 13 років; до 16 років кількість дівчат, які палять збільшується до 60%, хлопчиків – до 80% [8].

Аунапуу Г. вважає, що порушення поведінки у підлітковому віці є показником соціальної дезадаптації у зв'язку з неадекватними формами переходу від дитинства до дорослості. Серед таких форм переважає інфантильна поведінка як відображення проявів біологічної, психологічної, соціальної незрілості, яка особливо притаманна особистостям з інтелектуальним недорозвитком.

До основних форм порушень поведінки у розумово відсталих підлітків Г. Аунапуу виділяє: недисциплінованість на уроках (91,8%), бійки (84,3%), хуліганство (31,7%), крадіжки (57%), жорсткі вчинки стосовно тварин (12,9%) і маленьких дітей (5,7%) [1].

Наведений короткий аналіз форм прояву порушень у поведінці розумово відсталих підлітків детермінує необхідність розглянути психологічні методи і методики діагностики стратегій опановуючої поведінки даної категорії підлітків. Загалом, психологічна діагностика є основою будь-яких досліджень і визначається як наука про конструювання методів оцінки, вимірювання, класифікації психологічних і психофізіологічних особливостей людей, а також про використання цих методів в практичних цілях [6].

Отже, психологічна діагностика копінг поведінки розумово відсталих підлітків може включати такі методи і методики дослідження [5]:

- ознайомлення з документацією, яка дозволить отримати загальне уявлення про інтелектуальні та особистісні особливості досліджуваних (метод аналізу продуктів діяльності; метод аналізу документів; метод соціометричних вимірів);

- проведення психодіагностичної бесіди з кожним досліджуваним, з метою встановлення контакту, створення атмосфери довіри і безпеки і формування у нього адекватного відношення до процедури психодіагностичного обстеження та проведення бесіди з учителями для уточнення первинних уявлень, які були отримані на основі вивчення документів;

- спостереження, з метою визначити контактність, розуміння, ставлення до праці, особливості мовлення, особистісні особливості досліджуваних;

- психологічна діагностика підлітків з розумовою відсталістю, яка базується на індивідуальному підході до кожного досліджуваного в зв'язку з особливостями їх когнітивного і особистісного розвитку.

Метод аналізу продуктів діяльності та метод аналізу

документів дозволяє психологу не вимірювати і не спостерігати за актуальною поведінкою досліджуваного, а аналізувати щоденникові записи, записи класних журналів, архівні матеріали, документальні джерела, продукти трудової, навчальної та творчої діяльності.

Метод соціометричних вимірів використовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їх зміни, покращення і вдосконалення. За допомогою соціометрії можливо вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, судити про соціально-психологічної сумісності членів конкретних груп.

Бесіда – метод отримання інформації про індивідуально-психологічні особливості в процесі безпосередньої вербальної (усної) комунікації за спеціальною програмою. Можливість вести спостереження за співбесідником під час особистого спілкування дозволяє досліднику при необхідності змінювати напрям розмови на підставі спостережуваних жестів, міміки, інтонації співбесідника, робити висновки щодо його особистого ставлення до фактів, про які він повідомляє. Метод бесіди відіграє допоміжну роль, оскільки всю інформацію дає сам опитуваний. Як допоміжний метод бесіда включається в структуру експерименту на початковому етапі, під час збору первинної інформації про досліджуваного, і на останньому – у формі експериментального інтерв'ю [2].

Спостереження як метод об'єктивного дослідження широко застосовується у психології, педагогічній практиці, соціологічних дослідженнях. Об'єктом спостереження є поведінка особистості в найрізноманітніших її зовнішніх виявах, коли реалізуються усвідомлювані та неусвідомлювані внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. За особливостями мовлення, виразними рухами – жєстами, мімікою, виразом обличчя, пантомімічними актами (позами) тощо – можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння змісту висловлювання, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру. Тому вміле спостереження за поведінкою дитини та дорослого дає

можливість з високою вірогідністю робити висновки про їхні внутрішні, духовні особливості [2].

Психодіагностична діагностика підлітків з розумовою відсталістю може налічувати ряд методик діагностики стратегій опанування, які призначені для дослідження як окремих вікових груп, так і вивченню копінг стратегій у конкретних складних життєвих ситуаціях.

Найчастіше в психологічній практиці використовуються – «Опитувальник способів опанування» (Ways of Coping Questionnaire – WCQ), розроблений Р. Лазарусом і С. Фолкманом, та «Опитувальник опанування стресу» (COPE Inventory), авторами якого є Ч. Карвер, М. Шейер, Ж. Вентрауб.

«Опитувальник способів опанування» (Ways of Coping Questionnaire – WCQ) був спеціально розроблений для вимірювання опанування зі стресом у конкретних складних життєвих ситуаціях. Він складається з восьми субшкал, які включають в себе такі способи опанування як конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціально підтримки, прийняття відповідальності, уникнення, вирішення проблеми і позитивна переоцінка ситуації. Опитувальник неодноразово апробувався або модифікувався вітчизняними дослідниками (Л.І. Васерман, Т.Л. Крюкова, І.А. Джидарьян, Є.В. Бітюцька та ін.) і перекладається як методика «Стратегії опановуючої поведінки» [7].

«Опитувальник опанування стресу» (COPE Inventory) призначений для вимірювання як ситуаційних копінг-стратегій, так і диспозиційних стилів, які лежать в їх основі. Опитувальник базується на даних факторного аналізу (статистичний підхід) і складається з 60 пунктів, об'єднаних в 15 шкал для вимірювання ситуаційних реакцій і диспозиційний стилів, в залежності від того як пов'язані оцінки респондентів з їхніми звичайними способами реагування або зі специфічними складними життєвими ситуаціями. На даний момент існує дві адаптовані та модифіковані версії опитувальника: в адаптації П.А. Іванова, Н.Г. Гараняна та в адаптації Т.О. Гордєвой [7].

Для психологічної діагностики стратегій копінг поведінки розумово відсталих підлітків можна використовувати [3; 5]:

1) «Патохарактеріологічний діагностичний опитувальник (ПДО)» А.Є Лічко, Н.Я. Іванова. Дана методика призначена для визначення у віці 14-18 років типів акцентуацій характеру та типів психопатій. ПДО включає 25 таблиць — наборів висловів, які відображають відношення при різних типах характеру до певних життєвих проблем, актуальних у підлітковому віці. До таких складних життєвих ситуацій відносяться: оцінка власного сну, апетиту, самопочуття, сексуальних потягів; відношення до оточуючих (батьків, друзів, незнайомих); відношення до певних абстрактних категорій (до правил і законів, до опіки і настанов та ін.). При застосуванні необхідно враховувати, що об'єм оперативної пам'яті, необхідний для осмислення стверджень по кожній темі, значно переважає над об'ємом короткочасної пам'яті, а також особливості пізнавальної та емоційно-вольової сфери розумово відсталих підлітків.

2) Опитувальник Плутчика-Келермана-Конте «Індекс життєвого стилю» в адаптації Л.І. Васермана, О.Ф. Єршової, Є.Б. Клубової, базується на основі психоеволюційної теорії Р. Плутчика і структурній теорії Х. Келермана. Методика містить текст інструкції і 97 стверджень. Враховуючи специфіку пізнавальної та емоційно-вольової сфер у підлітків з розумовою відсталістю О.С. Лясіною було модифіковано деякі пункти опитувальника. Враховуючи велику кількість стверджень в методиці, всі питання краще зачитувати вголос кожному респонденту. Даний опитувальник дозволяє виміряти у досліджуваних 8 захисних механізмів (заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивне утворення), а також ступінь напруженості захисту, який визначається сумарною оцінкою шкальних балів.

3) Проєктивна методика «Hand-Test», розроблена Є. Вагнером, З. Петровским, Б. Бріклін. Вітчизняна адаптація тесту належить Т.Н. Курбатовій. Дана методика

використовується для виявлення багатьох поведінкових тенденцій людини на основі особливостей її індивідуального сприйняття запропонованого матеріалу. Процедура тестування полягає в тому, що надається стимульний матеріал, який складається з 9 стандартних зображень кистей руки і однієї пустої картки. Десять карток надаються досліджуваному у певній послідовності у конкретній фіксованій позиції з такою інструкцією: «Що, на Вашу думку, робить ця рука?» Десята картка надається з інструкцією: «Спочатку уявіть собі будь-яку руку, а потім опишіть ті дії, які вона може виконувати».

Враховуючи особливості психічного недорозвитку підлітків з особливостями інтелекту, О.С. Лясіною було модифіковано процедуру проведення. Кожному досліджуваному необхідно відобразити на власній руці саме таку ж руку, яка зображена на картці. Це дозволить відслідкувати правильність виконання завдання, так як підлітки з розумовою відсталістю на початку виконання завдання сприймали не окреме положення руки, а будь-яку руку в цілому.

4) Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку SCSІ адаптований Н.А. Сиротою і В.М. Ялтонським у варіанті І.М. Нікольської і Р.М. Грановської. Методика призначена для виявлення копінг-стратегій в школярів у напруженій ситуації або ситуації конфлікту. Респонденти повинні відповісти, які стратегії поведінки вони використовують для опанування з напруженням у складній життєвій ситуації і які з цих копінг-стратегій є для них ефективними.

5) Дослідження самооцінки за допомогою процедури ранжування А. Будасі. Методика призначена для визначення рівня самооцінки за рядом особистісних якостей. Досліджуваний повинен ранжувати запропоновані якості тією мірою, в якій вони виражені в ідеалі. Потім, ці якості ранжуються в тій мірі, наскільки вони виражені у респондента на даний момент. Отриманий коефіцієнт кореляції між «Я реальним» та «Я ідеальним» може коливатися від 0 до 1. Чим вищий коефіцієнт, тим вища

самооцінка. Про адекватність самооцінки свідчить коефіцієнт від 0,4 до 0,6.

6) Карта спостережень Стотта. Дана методика, адаптована В.А. Мазуренко, призначена для виявлення дітей, які відчувають шкільну дезадаптацію та дозволяє виявити методом експертних суддів 16 симптомокомплексів, які призводять дітей до дезадаптації., а саме: НД – недостатність довіри до нових речей, людей, ситуацій; Д – депресія; У – занурення в себе; ТВ – тривожність за прийняття себе дорослими та інтерес з їхнього боку; НИ – неприйняття дорослих; ТД – тривожність за прийняття дітьми; А – недостатність соціальної нормативності; КД – конфліктність з дітьми; Н – непосидючість або невгамовність; ЕН – емоційна напруга або емоційна незрілість; ПС – невротичні симптоми; С – середовище; УР – розумовий розвиток; СР – сексуальний розвиток; Б – хвороби; Ф – фізичні дефекти.

7) Методика для психологічної діагностики копінг-механізмів (Тест Хейма). Дана, адаптована Л.І. Вассерманом, методика дозволяє дослідити 26 ситуаційно-специфічних варіантів копінгу, розподілених відповідно до трьох основних сфер психічної діяльності: когнітивний, емоційний і поведінковий копінг-механізми.

Проте, в психологічній діагностиці копінг поведінки необхідно враховувати труднощі вимірювання опановуючої поведінки. У більшості досліджень копінги вимірюються ретроспективно. За останніми даними, це спотворює оцінювання: ретроспективно підлітки схильні недооцінювати когнітивні і переоцінювати поведінкові копінги, які вони використовували. Як правило, в методиках вимірювання копінгів необхідно описати конкретну складну життєву ситуацію, в інших опитувальниках потрібна узагальнена відповідь («Що Ви зазвичай робите в складній ситуації?»). Ситуативні оцінки стратегій опановуючої поведінки не співпадають з узагальненими ознаками, навіть якщо досліджуваних просять виділити основні стресові події за тиждень і за ними розраховуються інтегративні бали.

Узагальнені і конкретні оцінки розділяють 23-36% варіативності даних, тобто не співпадають у більшій половині випадків. І диспозиційні (узагальнені), і ситуативні складні життєві ситуації (їх інтегративна оцінка за певний період часу) пов'язані з психологічним переживання дистресу і визначаються особистісними змінними та особливостями когнітивної оцінки ситуації, проте це різний зв'язок [7].

Ситуативний копінг пов'язаний з дистресом безпосередньо, а диспозиційний – посередньо, через ситуативний копінг. Ситуативний копінг можливо передбачити на основі диспозиційного копінгу і когнітивних оцінок. Причому проблемно-орієнтовані копінг-стратегії пов'язані зі вторинною оцінкою ситуації (оцінкою власних здібностей), а уникнення – з первинною оцінкою (оцінкою ситуації). У випадку ситуативних оцінок копінг-механізмів особистісні риси (нейротизм, екстраверсія, відкритість) пояснюють значну частину дисперсії проблемно-орієнтованих копінгів та уникнення. При оцінюванні диспозиційного копінгу тільки нейротизм і відкритість слабо пов'язані з уникненням, але не з проблемно-орієнтованими копінгами [7].

Таким чином, психологічна діагностика дає можливість визначити психологічні особливості розумово відсталих підлітків у процесі вибору копінг стратегій поведінки у складних життєвих ситуаціях. Отримані дані застосування методик дозволять розглядати копінг-стратегії у структурі саморегуляції як фактора забезпечення деяких її важливих етапів. Стратегії копінг поведінки є своєрідним медіатором, через який глибинні психологічні конструкти забезпечують саморегуляцію поведінки у стресовій ситуації.

Література:

1. Аунапуу Т. Трудновоспитуемость: некоторые причины возникновения и пути профилактики // Вопросы специальной психологии и дидактики. Вып. 826. Труды по дефектологии. – Тарту, 1988.

2. Винославська О.В., Бреусенко-Кузнецов О.А., Зливков В.Л., Спішева А.Ш., Васильєва О.С. Психологія:

[Навчальний посібник] / [Винославська О.В. та ін.]. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 351 с.

3. Колосова Т.А. Копинг-поведение и механизмы психологической защиты у подростков с умственной отсталостью: дисс. на соискание науч. степ. к. психол. н.: 19.00.10 / Колосова Татьяна Александровна. – СПб, 2007. – 150 с.

4. Лебединская К.С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика «трудных» подростков. / Лебединская К.С. – М.: Педагогика, 1988. – 167 с.

5. Ляпина Е.С. Психологическая защита у акцентуированных подростков с умственной отсталостью: дисс. на соискание науч. степ. к. психол. н.: 19.00.10 / Ляпина Елена Сергеевна. – СПб, 2008. – 187 с.

6. Психологическая диагностика [Текст] / Под ред. М.К. Акимовой. – СПб.: Питер, 2005. – 304 с.

7. Рассказова Е.И., Гордеева Т.О. Копинг-стратегии в психологии стресса: подходы, методы и перспективы исследований [электронный ресурс] / Е.И. Рассказова, Т.О. Гордеева // Психологические исследования. – 2011. – №. 3(17). – Режим доступа до журн.: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n3-17/493-rasskazova-gordeeva17.html>.

8. Шипова Л.В. Нарушения поведения у умственно отсталых школьников в процессе обучения / Л.В. Шипова // Повышение качества профессиональной подготовки будущих учителей: Сб. науч. статей. – Саратов: ИЦ «Наука», 2010. – С. 214-220.

УДК:376.36.(091)

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

І.А. Малишевська

Стаття присвячена аналізу законодавчого та нормативно-правового забезпечення розвитку інклюзивної